

บทที่ ๑

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

สยามในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ เป็นต้นมาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในรัฐ ทั้งทางสังคมและเศรษฐกิจอันส่งผลกระทบต่อความคิดในกลุ่มชนชั้นผู้ปกครอง ก่อให้เกิดภาวะที่จะสถาปนารัฐสยามสมัยใหม่ของสยามขึ้น โดยเฉพาะความสำคัญของกระบวนการปฏิรูปประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หากพิจารณาในประเด็นเกี่ยวกับการปฏิรูป มักให้ความสำคัญต่อบทบาททางการเมือง การคลัง หรือการเจรจาติดต่อกับต่างประเทศเป็นหลัก ทำให้ให้นักเรียนประวัติศาสตร์หรือผู้สนใจอดีตคุ้นเคยกับพระนามหรือนามของ “ข้าราชการการเมือง” ว่าเป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญและอาจเพิกเฉยต่อ “บุคคล” ที่ไม่คุ้นเคยหรือประเมินค่าว่าจะอยู่ในขบวนการดังกล่าว ดังนั้นหากพิจารณาในส่วนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในสถานะที่ทรงเป็น “พระภิกษุ” และทรงเป็นพระราชวงศ์พระองค์หนึ่งที่ได้ทรงมีทั้งบทบาทและหน้าที่ในการมีส่วนร่วมในกระบวนการปฏิรูปประเทศ อันจะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงภายในของรัฐสยาม ดังจะเห็นได้จากองค์ประกอบต่างๆ ของพระองค์ เช่นสถานะความเป็นพระอนุชาของพระมหากษัตริย์อันเป็นสภาพที่ลิดลัษณ์แต่กำเนิด หรือการดำรงสถานะทางสงฆ์ที่ได้รับการแต่งตั้งในเวลาต่อมา โดยทรงเป็นประมุขแห่งสงฆ์ของสยามประเทศและธรรมยุติกนิกาย ทรงวางรากฐานทางการศึกษาแบบสมัยใหม่ของพระสงฆ์ในมณฑลต่างๆ ตลอดทั้งพระราชอาณาจักร ตามที่พระองค์ทรงได้รับมอบหมายจากรัชกาลที่ ๕ ทำให้ต้องเสด็จออกตรวจการศึกษาของคณะสงฆ์ รวมถึงพระกรณียกิจที่ทรงกระทำเกี่ยวกับการสร้างความรู้ที่ไปพร้อมกับระบบการศึกษา การแสดงพระธรรมเทศนา และโอวาท เป็นต้น^๑ เหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติและการถ่ายทอดความคิดตามพระประสงค์ไปสู่ผู้เข้ารับการศึกษา อันเป็นผลที่ได้จากการเข้าสู่ระบบการศึกษาภาคบังคับในสมัยรัชกาลที่ ๖ รวมทั้งความศรัทธาที่มีต่อพุทธศาสนาในฐานะที่ราษฎรต้องเป็นพุทธศาสนิกชน

^๑Craig J. Reynolds, “Introduction” in Craig J. Reynolds translated and edited, *Autobiography, the Life of Prince – Patriarch Vajiranana of Siam, 1860 – 1921* (Ohio: Ohio University Press, 1979), pp. xvii – liii.

จากลักษณะข้างต้นหากพิจารณาถึงงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่พระนิพนธ์ขึ้น ในฐานะ “หลักฐานทางประวัติศาสตร์” พบว่าทรงมีงานพระนิพนธ์ทั้งที่เป็นคติทางธรรมและคติทางโลก ตลอดระยะเวลากว่า ๔๐ พรรษาในช่วงชีวิตแห่งการผนวช นอกจากนั้นยังได้ทรงแปลและชำระปกรณ์บาลีต่างๆ ไว้มากกว่า ๑๐๐ เรื่อง ยังไม่นับรวมเอกสารทางการของคณะสงฆ์ อาทิ แถลงการณ์ ประกาศ แจ้งความ พระมหาสมณานัติและบันทึกต่างๆ เป็นต้น งานพระนิพนธ์เหล่านี้ประกอบด้วย ลักษณะที่เป็นผลมาจากบทบาทที่ทรงกระทำอยู่ ณ ช่วงเวลาที่ทรงดำรงพระชนมายุหรือที่ได้กระทำกิจไปแล้ว รวมถึงความคาดหวังที่จะตอบสนองต่อแนวพระดำริ ควรกล่าวด้วยว่าภาษาในงานพระนิพนธ์ของพระองค์มีทั้งที่เป็นภาษาไทย ภาษาบาลีและภาษาอังกฤษ และบางส่วนเป็นการแปลพระสูตรจำนวนมากจากภาษาบาลี บางพระสูตรทรงแปลจากคัมภีร์ภาษาสันสกฤตของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน บางเรื่องทรงแปลจากภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส และได้ทรงพระนิพนธ์เรื่องเป็นภาษาอังกฤษไว้จำนวนหนึ่ง นอกจากนั้นแล้วยังทรงมีพระมหาสมณศาสน์ไปถึงบุคคลต่างๆ ทั้งในด้านการศึกษา การปกครองคณะสงฆ์ การส่วนพระองค์และการเบ็ดเตล็ดอื่นๆ อีก ซึ่งโดยเฉลี่ยแล้วทรงมีเอกสารประเภทพระมหาสมณศาสน์ประมาณปีละไม่น้อยกว่า ๑๐๐ ฉบับ และบางปีถึง ๓๐๐ ฉบับ พระมหาสมณศาสน์เหล่านี้ทรงร่างด้วยพระองค์เอง และมีจำนวนมากที่ทรงร่างด้วยลายพระหัตถ์

อย่างไรก็ดีจากลักษณะของงานที่ตกทอดมาถึงปัจจุบัน พบว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสต้องทรงรับภาระในการปกครองคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร ในฐานะที่ทรงเป็นองค์สกลมหาสังฆปริณายก^๒ ซึ่งเป็นสำนักในฐานะที่ทรงเป็นประมุขสงฆ์แห่งสยามและคณะธรรมยุติกนิกายอันเป็นมรดกที่ทรงรับสืบทอดต่อมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงเป็นทั้งพระบรมราชชนกและผู้ก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย จากการศึกษาที่ต้องทรงปฏิบัติพระกรณียกิจเพื่อสนับสนุนการพระศาสนาให้เจริญมั่นคงสืบต่อไป สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังต้องทรงรับภารกิจทางราชการที่ต้องทรงทำงานร่วมกับพระบรมวงศานุวงศ์ ทั้งนี้เนื่องจากทรงถือว่าพระองค์ทรงเป็นพระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและทรงเป็นพระญาติวงศ์ชั้นผู้ใหญ่และองค์อุปัชฌาย์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นำมาสู่การที่ทรงตระหนักถึง

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงดำรง “สกลมหาสังฆปริณายก” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ซึ่งตำแหน่งดังกล่าวว่างลงตั้งแต่สมเด็จพระสังฆราช (สา) ได้สิ้นพระชนม์ลง และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งในตำแหน่งสังฆปริณายกตลอดรัชสมัย ราชละเอียดได้จาก **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒**, คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๗ - ๑๗.

ฐานะแห่งความเป็น “ข้า” ของพระมหากษัตริย์” คูประหนึ่งว่าจะทรงตั้งพระหฤทัยอุทิศพระชนม์ชีพ เพื่อเป็นประโยชน์แก่รัฐ จากความสำคัญในงานพระนิพนธ์ที่ได้พบ จะสังเกตได้ว่าทรงมี “สำนึก” ว่าพระองค์ต้องทรงปฏิบัติพระกรณียกิจเพื่อสนับสนุนการพระศาสนาให้เจริญมั่นคงสืบต่อไป สิ่งนี้ แสดงให้เห็นแนวพระดำริดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงอุดมคติที่ทรงมีเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ พระราชาณาจักร พระพุทธศาสนาอันจะแปรรูป ไปตามความรู้ที่ทรงลึกลับขึ้นและแปรรูปไปตามบรรยากาศทางการเมือง

ควรกล่าวด้วยว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นผู้ปรับความรู้ทางพระพุทธศาสนาเพื่อใช้ในด้านการศึกษาที่มาสสนับสนุนรัฐประศาสนบาย โดยการเผยแพร่พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้เป็นที่แพร่หลายในหมู่ราษฎรทุกระดับทั่วพระราชอาณาจักร กล่าวคือเป็นการทำพุทธศาสนาให้เป็นพุทธศาสนาแบบ “มาตรฐาน” จะเห็นได้จากกรวางหลักเกณฑ์ในด้านการศึกษา พระองค์ทรงเลือกที่จะชำระและทรงเขียนตำราแบบเรียนสำหรับหลักสูตรเปรียญและนักธรรมไว้ครบทุกชั้น ส่วนในด้านการเผยแพร่พระธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา พระองค์ได้พระนิพนธ์หนังสือธรรมะอันแสดงคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่ธรรมะชั้นสูงจนถึงชั้นต่ำ ซึ่งเป็นธรรมะสำหรับบุคคลทุกๆ ไปที่จะสามารถประพฤติปฏิบัติได้ และง่ายแก่ความเข้าใจ เพราะก่อนหน้านั้นการศึกษาธรรมะจำกัดอยู่ในหมู่ของผู้รู้หรือบรรดาพระสงฆ์เท่านั้น อาจกล่าวได้ว่าความรู้ในสังคมถูกจำกัดอยู่ในวงแคบ ดังนั้นผู้ที่จะสามารถศึกษาและเข้าถึงอรรถกถาธรรมได้ก็ต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ในระดับสูงซึ่งเป็นส่วนน้อยของสังคม เพราะภาษาที่ใช้ศึกษาธรรมะเป็นภาษาที่ยากแก่การเข้าใจ ยิ่งไปกว่านั้นอุปสรรคทางด้านภาษาและตัวอักษร ก็เป็นปัญหาสำคัญเพราะภาษาที่ใช้สำหรับการศึกษาไม่ใช่ภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวัน

“โปรดดู สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “พระประวัติเล่า,” ใน พระประวัติ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑ - ๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาบุญราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔).

นอกจากนั้นยังสามารถพิจารณาได้จากพระราชนิพนธ์เรื่อง “ลิลิตนิทราชาคริต” มีความตอนหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงบรรดาพระราชอนุชาและเสนาบดีในการมีส่วนช่วยแบ่งเบาพระราชกรณียกิจไว้ว่า “พูนเพิ่มทำยแกลงการ ปางเรียงสารพิมพ์กิจ คิดแบ่งกันป็นงาน ให้สอบทานทีละแทน เพื่อเหมาะแม่นอักษร กลอนสมผัสเอกโท โดยโบราณคำรับ ข้อบังคับทั้งหลาย บั้ให้คลายคลาคลาด พระเจ้าราชวรวงศ์พระองค์เจ้าบุตรี ปรีชาเลิงลิจิต กรมหมื่นพิพิธเชษฐาชาญ การโรงกาพย์กลอนฉันท์ อีกเทวัญอุทัยวงศ์ คงแก่เรียนรู้มาก มนุษย์นาคมาทพ จบแจ้งจิตเจอนจิต สวัสดิประวัติไวว่อง ถ่องวิทยาขิงกระวี พระศรีสุนทรโวหาร อาจารย์ผู้รู้หลัก นักงานคูอีกคน รวมเจ็ดคนคั่นคิด” จาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ลิลิตนิทราชาคริต* (กรุงเทพฯ: อมรรการพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๒๒๑. *หมายเหตุ* - การสะกดเป็นไปตามต้นฉบับ ส่วนการเน้นตัวหนาเป็นของผู้อ้าง

ทั้งหมดนี้เป็นการลำบากที่จะนำไปประพจน์ปฏิบัติให้ถูกต้องได้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเห็นปัญหานี้ และเป็นเหตุผลให้พระองค์ทรงถือเป็นการกิจที่ต้องทรงจัดการ โดยทรงพยายามวางแผนการศึกษาพระพุทธศาสนา ด้วยวิธีจัดระดับการสอนพระพุทธศาสนา ให้เป็นไปตามลำดับตั้งแต่ขั้นต้นไปจนถึงขั้นสูง อีกทั้งได้ทรงใช้พระวิริยะอุตสาหะในการพระนิพนธ์เรียบเรียงและแปลหนังสือต่างๆ อันแสดงธรรมะคำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนาด้วยภาษาที่ง่ายแก่ความเข้าใจ และเป็นเหตุเป็นผลในแบบวิทยาศาสตร์ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งใหม่ในช่วงเวลานั้น แทนที่ความรู้ที่มาจากความเชื่อและความศรัทธา

นอกจากนั้นแล้วสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังทรงเป็นผู้ริเริ่มการเทศนาแบบใหม่ และถูกใช้เป็นที่บรรทัดฐานของการเทศน์มาจนทุกวันนี้ โดยทรงเลือกหัวข้อธรรมที่จะแสดงให้เหมาะสมแก่กาลและเทศะ ถ้อยคำสำนวนที่ทรงใช้ก็เป็นไปตามระดับชั้นแห่งสมาคม และประชุมชนนั้นๆ จะเห็นได้จากพระนิพนธ์เทศนาสำนวนต่างๆ ที่ได้พระนิพนธ์ไว้^๔ คือเมื่อทรงเทศนาในหมู่นักปราชญ์ผู้รู้ทั้งหลาย พระองค์ก็จะทรงใช้ถ้อยคำสำนวนที่มีลักษณะเป็นคำประพันธ์ สามารถเข้าใจได้ง่าย แต่เป็นถ้อยคำสำนวนที่มีอรรถกลิ้งกลิ้งและแฝงไว้ด้วยการขอพระเกียรติ การเทศนาในลักษณะดังกล่าวมักจะเป็นการเทศนาในงานพระราชพิธีโอกาสต่างๆ ส่วนอีกลักษณะหนึ่งมักถูกใช้สำหรับการเทศนาทั่วๆ ไป ดังนั้นจึงทรงเลือกหัวข้อธรรมะที่ง่ายแก่การที่สามัญชนจะสามารถเข้าใจ หรือรับรู้ได้จากการฟัง ลักษณะทางการประพันธ์ที่วุ่นขึ้นอยู่กับการเลือกใช้ถ้อยคำสำนวน โวหารที่ง่าย ๆ หรือเป็นการใช้ลักษณะแบบอุปมาโวหารเปรียบเทียบเพื่อมุ่งให้เห็นภาพจริงที่ผู้ฟังเคยพบเจอในชีวิตประจำวัน และจากการที่ทรงริเริ่มดังกล่าว ทำให้เกิดการเทศนาด้วยภาษาทางโลกดังที่นำมาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนั้นแล้วสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังทรงวางระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับการเทศนาขึ้นมาใหม่ ทั้งในส่วนองงานพระราชพิธีและงานราษฎร์ จนถือว่าวัตรปฏิบัตินี้เป็นความ “ถูกต้อง” และ “ดีงาม” มาจนถึงปัจจุบัน

หน้าที่และบทบาทข้างต้นผู้เขียนพบว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีพื้นฐานทางอุดมคติที่วางอยู่บนความคิดเกี่ยวกับรัฐ โดยเฉพาะการให้ความสำคัญแก่พระมหากษัตริย์ว่าจะเป็นผู้นำพารัฐสยามให้เจริญรุ่งเรืองไปได้ ทำให้พระมหากษัตริย์กลายเป็นสถาบันที่จำเป็นในการมีอยู่แห่งรัฐ และที่สำคัญคือการอยู่ภายใต้การควบคุมศีลธรรม จรรยาตาม

^๔ ตัวอย่างงานพระนิพนธ์ประเภทนี้สามารถดูได้ใน *ศราทธพรดเทศนา* และ *พระธรรมเทศนา* ทั้งสองเล่มได้ถูกรวบรวมขึ้นในวาระแห่งงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แคว้นสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พ.ศ. ๒๕๑๔ ซึ่ง “ระดับ” ในกาลและเทศะระหว่าง “ศราทธพรดเทศนา” กับ “พระธรรมเทศนา” ก็มีระดับที่แตกต่างกันไปอันแสดงถึง “วาระ” ที่จะทรงแสดงพระธรรมเทศนาดังจะอธิบายความข้างหน้า

หลักคำสอนแห่งพุทธศาสนา ซึ่ง “กฎ” ที่ว่านี้สมาชิกภายในรัฐต้องประพฤติปฏิบัติตามเงื่อนไข ควรกล่าวด้วยว่าลักษณะทางอุดมการณ์ที่ทรงเน้นหนักก็คือการที่รัฐจะดำรงอยู่ได้ก็ด้วยภายใต้การปกครองของพระมหากษัตริย์และสังคมที่อยู่ในระเบียบทางศีลธรรม ข้อเสนอดังกล่าวจะเห็นได้จากกิจกรรมที่ทรงมีส่วนร่วมกระทำเพื่อสนองพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์ในระยะเวลาที่สยามอยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่านและกำลังพัฒนาประเทศ จะปรากฏอยู่ตามหลักฐานประเภทต่างๆ ได้แก่ จดหมายโต้ตอบที่เป็นลายพระราชหัตถเลขา รวมทั้งจดหมายกราบบังคมทูลไปมาระหว่าง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เจ้าพระยาพระเสด็จฯ เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นถึง “อุดมการณ์” แห่งรัฐที่บรรดาชนชั้นนำสยามได้ร่วมกันสร้างขึ้นและผูกโยงเข้ากับสถานะแห่งความเป็นรัฐ

แม้ว่าความคิดเช่นนี้จะไม่ได้เป็นความจริงแท้แต่เป็นเรื่องทางภาวะ จากที่ปรากฏทั้งงานพระนิพนธ์และพระกรณียกิจอันแสดงถึงความคิดในพระองค์และการเข้าไปมีส่วนร่วมสร้างอุดมการณ์ที่มีผลต่อความคิดที่สมาชิกภาพทางสังคมพึงได้รับ ซึ่งอยู่ในกระบวนการสร้างความรู้ขึ้นมาในหมู่ชนชั้นผู้ปกครองที่มีร่วมกัน และเป็นไปในช่วงเวลาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (หรือผู้มีความคิดที่เป็นอุดมการณ์ท่านอื่นๆ) ทรงเกิด เดิบโต เรียนรู้ ได้เห็น รวมถึงการที่ทรงมีหน้าที่ในขอบข่ายดังกล่าวด้วย กระบวนการก่อตัวของรัฐเช่นนี้ต่อมาถูกเรียกว่าการสถาปนารัฐแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์^๕ ที่มุ่งเน้นการเสริมสร้างสถานะของสถาบันพระมหากษัตริย์ให้มีความสำคัญทางอำนาจ และสิทธิธรรมในการผดุงความเป็นรัฐภายใต้อำนาจการปกครองโดยองค์อธิปัตย์ การอธิบายข้างหน้าจะแสดงให้เห็นการก่อตัวของอุดมการณ์อธิบายผ่านกิจกรรมที่ทรงประดิษฐ์สร้างขึ้น โดยเฉพาะกระบวนการเสริมสร้าง “เครื่องราชูปกรณ์” ของสถาบันพระมหากษัตริย์ ได้แก่ เรื่องพระราชพิธีการอภิเษกอันส่งผลต่อความคิดในเรื่องกษัตริย์เชิง

^๕ การศึกษารัฐแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของสยามสามารถดูได้จาก Chaiyan Rachagool, *The Rise and Fall of the Thai Absolute Monarchy: Foundations of the Modern Thai State from Feudalism to Peripheral Capitalism* (Bangkok: White Lotus, 1994); Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism* (London and New York: RoutledgeCurzon, 2004); David B.U.J. Adams, “Monarchy and Political Change: Thailand under Chulalongkorn, 1868 – 1885,” (Ph.D. dissertation University of Chicago, 1977); อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ถึง พุทธศักราช ๒๔๗๕* พิมพ์ครั้งที่สอง (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑). และ สมเกียรติ วันทะนะ, “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม ๒๔๓๕ – ๒๔๗๕,” *วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์* ๑๗, ๑ (มิถุนายน) ๒๕๓๓. เหล่านี้เป็นต้น

อุดมคติและถูกนำไปขยายผลต่อกลายเป็นแบบแผนประเพณีปฏิบัติ และประเด็นการสร้างควมรัฐแบบราชวงศ์ที่เน้นย้ำถึงความจำเป็นต่อการสร้างงานประวัติศาสตร์ – พงศาวดารชาติสยามอย่างเป็นทางการ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างปัจจุบันกับอดีตกษัตริย์ในราชวงศ์ต่างๆ ซึ่งถูกเรียกรวมว่าบูรพกษัตริย์สยาม ทั้งหลายเหล่านี้ได้ถูกสร้าง กระทำซ้ำ และนำไปขยายผล ดังที่ปรากฏในพระนิพนธ์ชั้นหลัง เช่น งานพระนิพนธ์ประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหมานุภาพที่ได้กลายเป็นหมุดหลักทางความรู้แห่งประวัติศาสตร์ชาติในเวลาต่อมา นอกจากนี้การวางรากฐานทางการศึกษาแบบสมัยใหม่ดังที่ได้ทรงมีส่วนร่วมกำหนดหลักสูตรทางการศึกษาแบบสมัยใหม่ นำไปสู่การเขียนตำราแบบเรียนที่ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาของพระสงฆ์ รวมถึงหนังสือเรียนที่ถูกใช้ในโรงเรียนสามัญ โรงเรียนเซนต์ยอแซฟ ฯลฯ เหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงความคิดบทบาทแห่งการมีส่วนร่วมในการสถาปนารัฐสยามที่กำลังจะเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ความเป็นรัฐแบบใหม่ที่ทรงถือเป็นอุดมคติ และนำพารัฐไปให้ถึงดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงกระทำในเวลาที่ทรงดำรงพระชนม์ชีพดังที่จะแสดงให้เห็นในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

พระประวัติ^๖

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๔๗ ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอภิมหาราชเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๘ และเป็นพระโอรสองค์ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาแพ พระองค์ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๒ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ มีพระนามว่า “มยุขนาคนานพ” เมื่อพระชันษาได้ ๗ พรรษา ทรงศึกษาหนังสือขอมและภาษามคธกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อพระชนมายุได้ ๑๓ พรรษา ในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ เมื่อยังทรงพระเยาว์ได้เรียนภาษาอังกฤษกับ มร. ฟรานซิส แปกเตอร์สัน (Mr.

^๖ สำหรับประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่บริบูรณ์กว่าในที่นี้สามารถดูรายละเอียดได้ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “พระประวัติครั้นเล่า” ใน *ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระประวัติ* พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์ แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑ – ๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔, (พระนคร: โรงพิมพ์มหาสมณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔). หรือที่แปลเป็นภาษาอังกฤษดู Prince Vajiranana, *Autobiography: the Life of Prince – Patriarch Vajiranana of Siam, 1860 – 1921* translated edited and introduced by Craig J. Reynolds, (Ohio: Ohio University Press, 1979); กรมการศาสนา, *สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เล่ม ๑ – ๒* (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๐). และ สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, *๑๗ สมเด็จพระสังฆราชไทย* (กรุงเทพฯ: แพรวพินิต, ๒๕๑๖). เป็นต้น

Francis G. Patterson) ครั้นพระชนมายุได้ ๑๘ พรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้ารับราชการประจำในกรมราชเลขาธิการ และผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อพระชนมายุได้ ๒๐ พรรษา ประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร พอเข้าสู่พรรษาที่ ๒ จึงเสด็จไปประทับ ณ วัดนามบัญญัติ (หรือวัดมกุฏกษัตริยาราม ในปัจจุบัน) เพื่อทรงอุปัฏฐากพระอาจารย์ และทรงศึกษาภาษามคธกับศึกษา “มังคลัตถที่ปนี”

ใน พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงเข้าสอบเปรียญในสนามหลวง โดยทรงสอบได้เป็นเปรียญ ๕ ประโยค ต่อมาเมื่อทรงผนวชครบ ๓ พรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็น “กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส” และทรงดำรงตำแหน่งรองเจ้าคณะธรรมยุตอีกด้วย ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็น “เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกาย” และทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหารสืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ผู้ซึ่งทรงเป็นพระอุปัชฌาย์และพระอาจารย์ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอของรัชกาลที่ ๕ หลายพระองค์

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริเห็นว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงบำเพ็ญประโยชน์ในด้านพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเศกเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็น “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส” และเลื่อนสมณศักดิ์เป็น “สมเด็จพระมหาสังฆปริณายกปธานาธิบดี” แห่งสังฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้รับมหาสมณุตมาภิเศกเป็นมหาสังฆปริณายกมาถึง ๑๐ พรรษาล่วงมาแล้ว ประจวบเหมาะกับการถือฤกษ์มงคลครบรอบวันประสูติ พระชนมายุ ๖๐ พรรษา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเลื่อนค่านำพระนามเป็น “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส” (มีสร้อยพระนามคงเดิม)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงประชวรและสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ สิริพระชนม์ได้ ๖๑ ปี ๑ เดือน ๒๐ วัน ทรงอยู่ในสมณเพศ ๔๒ ปี ๑ เดือน กับ ๖ วัน

การอธิบายทางประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา

เมื่อสำรวจสถานภาพการศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการก่อตัวของรัฐสยามสมัยใหม่ พบว่ามีการอธิบายทางประวัติศาสตร์อยู่รูปแบบหนึ่งที่ได้กลายเป็นคำอธิบายสำคัญของวงวิชาการ

ประวัติศาสตร์ไทย นั่นคือการให้คำอธิบายว่าช่วงเวลาดังกล่าวเป็นอีกยุคสมัยหนึ่งทางประวัติศาสตร์ที่มีความแตกต่างจากสยามสมัยอยุธยาหรือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช่วงเวลาดังกล่าวรัฐสยามถูกเรียกว่าเป็น “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” ที่ก่อตัวขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไปโดยชนชั้นนำสยาม คำอธิบายดังกล่าวส่งผลต่อพลังการอธิบายทางประวัติศาสตร์ มากกว่าคำอธิบายอีกแบบซึ่งมองประวัติศาสตร์โดยให้ความสำคัญเฉพาะแต่ละรัชกาลไป แต่ก่อนที่คำอธิบายรัฐแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ข้างต้นจะเป็นที่ยอมรับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโครงเรื่องกระแสหลักทางประวัติศาสตร์ที่ใช้อธิบายเหตุการณ์ในช่วงยุคจักรวรรดินิยม คำอธิบายทางประวัติศาสตร์แบบเดิมมีอยู่ว่า การที่สยามไม่ตกเป็นอาณานิคมทำให้สยามกลายเป็นรัฐที่มีลักษณะพิเศษกว่ารัฐข้างเคียง เพราะฉะนั้นสยามจึงเป็นรัฐ – ชาตินิยมใหม่และเป็นเอกราชในดินแดนประเทศอาณานิคม ซึ่งวางอยู่บนเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ของสถาบันพระมหากษัตริย์แห่งจักรวรรค์ว่าทรงมีคุณูปการต่อการสร้างรัฐหรือชาติให้มีความทันสมัย โดยการให้เหตุผลว่าแต่ละยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ล้วนมีลักษณะเฉพาะ ดังนั้นจึงทำให้ประวัติศาสตร์ในแง่การเขียนจึงจำเป็นต้องสร้างเงื่อนไขการอธิบายเพื่อบ่งบอกลักษณะเฉพาะของช่วงเวลาขณะนั้นขึ้นมา

อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าสนใจว่าการสร้างคำอธิบายแก่รัฐสยามที่เรียกว่ารัฐแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น มีที่มาจากการเสนอจากนักวิชาการภายนอกคือเบน แอนเดอร์สัน (Benedict O. R' G. Anderson) แห่งมหาวิทยาลัยคอร์เนลล์ ในบทความเรื่อง “The Studies of Thai State: The State of Thai Studies”^๑ ที่เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๒ ข้อเสนอสำคัญส่วนหนึ่งก็คือความคิดเรื่องรัฐแบบสมัยใหม่ของไทย เริ่มต้นจากการพิจารณาความคิดเรื่อง “ชาติ” กับ “สถาบันพระมหากษัตริย์” เบน แอนเดอร์สันเสนอว่าความคิดทั้งสองเป็นคนละสิ่งกัน และมีความขัดแย้งระหว่างลักษณะทั้งสองด้วย ซึ่งในส่วนของการสร้างรัฐแบบสมัยใหม่ระหว่างรัชกาลที่ ๕ – ๗ รัฐสยามไม่ใช่รัฐชาตินิยมใหม่ (Modern Nation – State) แต่เป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่สร้างความทันสมัยบางอย่างขึ้นมา ขณะเดียวกันที่ “กด” ความทันสมัยอย่างอื่นไว้ ปรากฏการณ์เช่นนี้ทำให้เบน แอนเดอร์สันสรุปว่า รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นอุปสรรคขัดขวางการสร้างรัฐชาติสมัยใหม่ ยิ่งไปกว่านั้นสภาพการณ์ของรัฐดังกล่าวยังเป็นอุปสรรคต่อความเป็นชาติด้วย

^๑Benedict R. O' G. Anderson, “The Studies of Thai State: The State of Thai Studies,” in Eliezer B. Ayal ed., *The Study of Thailand: Analyses of Knowledge, Approaches, and Prospects in Anthropology, Art History, History, Economics and Political Science* (Athens, Ohio: Ohio University Center for International Studies, 1979), pp. 193 – 247. ต่อมาบทความชิ้นนี้ถูกแปลเป็นภาษาไทยโดยดารินทร์ อินทร์เหมื่อนคู เบเนดิกท์ อาร์. โอ จี. แอนเดอร์สัน, “ศึกษารัฐไทย: วิพากษ์ไทยศึกษา,” *ฟ้าเดียวกัน*, ๑, ๓ (กรกฎาคม – กันยายน, ๒๕๔๖): ๑๐๕ – ๑๔๗.

อิทธิพลของข้อเสนอในบทความชิ้นนี้ของเบน แอนเดอร์สันต่อวงวิชาการไทยเปรียบเสมือน “คัมภีร์ของการศึกษารัฐสัมบูรณาญาสิทธิราชย์สยามและชาตินิยมราชการไทยทั้งหมด งานที่เกี่ยวกับรัฐ – ชาตินิยมไม่ว่าของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล^๘ ชงชัย วินิจจะกุล^๙ หรือแม้แต่ตัวเกษียร เตชะพีระเอง^{๑๐} ฯลฯ” ถ้วนแต่ได้รับอิทธิพลจากงานชิ้นนี้ทั้งสิ้น^{๑๑}

ในที่นี้ผู้เขียนขอเสนอว่า ผลจากการเปลี่ยนความรู้หรือทัศนคติทางประวัติศาสตร์ข้างต้นส่งผลกระทบต่อกระบวนการอธิบายทางประวัติศาสตร์ ให้กลายเป็นอีกกระแสหนึ่งของความเข้าใจต่อประวัติศาสตร์ไทยรวมทั้งในส่วนที่พุทธศาสนาและสงฆ์ถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งซึ่งเป็นเรื่องประกอบสำคัญประการหนึ่งในการสถาปนารัฐสยาม โดยแบ่งการอธิบายความเป็นสามาระแสทางประวัติศาสตร์นี้พันซ์กับการจัดการ “ความจริง” ภายใน แต่ทั้งนี้ “เรื่องเล่า” ทั้งสามล้วนอยู่ภายใต้กรอบการอธิบายและวิธีคิดที่มีลักษณะอยู่ร่วมกัน

แนวทางแรก: ลักษณะแห่งรัฐแบบเปลี่ยนผ่านสู่รัฐสมัยใหม่ มีวัตถุประสงค์ต้องการแสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของสำนักทางประวัติศาสตร์ของสังคมไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ว่ามีความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเมืองมาก จึงเป็นเหตุทำให้ชนชั้นนำมีความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์แตกต่างจากเดิม นำไปสู่การเกิดสำนักทางประวัติศาสตร์ที่ว่ามมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้กำหนดวิถีทางประวัติศาสตร์ไทยให้มีความต่อเนื่องและก้าวหน้า และพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทรงมีพันธกิจที่จะต้องทำให้วิถีของประวัติศาสตร์ดำเนินไปสู่ความก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ซึ่งสำนักดังกล่าวก่อให้เกิดพลังทางภูมิปัญญาที่ผลักดันให้พระมหากษัตริย์ใน “ยุคเปลี่ยนผ่าน” ต้องทรงกระทำการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง เพื่อที่พระองค์จะทรงสามารถกำหนดวิถีของประวัติศาสตร์ไทยให้ดำเนินไปตามพระราชประสงค์ได้อย่างแท้จริง

^๘Seksan Prasertkul, “The Transformation of the Thai State and Economic Change (1855 – 1945),” (Ph.D. dissertation, Cornell University, 1989).

^๙Thongchai Winichakul, *Siam Mapped: A History of Geobody of Siam* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 1994).

^{๑๐}Kasian Tejapera, *Commodifying Marxism: The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1927 – 1958* (Kyoto and Melbourne: Kyoto University Press, 2001).

^{๑๑}เกษียร เตชะพีระ, “คำตาม,” *ฟ้าเดียวกัน*, ๑, ๓ (กรกฎาคม – กันยายน, ๒๕๕๖): ๑๓๘. และดูการออกมายอมรับของนักวิชาการด้านประวัติศาสตร์ไทยอีกท่านได้ใน ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, “คำนำ” ใน *ศ. ศิวรักษ์ ปรีทัศน์รัฐไทย* (กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๕๕).

ภายใต้เงื่อนไขและสภาพแวดล้อมที่มีความเปลี่ยนแปลงนำไปสู่ลักษณะแห่งรัฐที่เป็นรัฐแบบ
สมบูรณาญาสิทธิราชย์ในรัชกาลที่ ๕ จนถึงช่วงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

งานศึกษากลุ่มนี้มีความเห็นว่าพลวัตภายในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่สำคัญคือ การเมือง
ของราชวงศ์จักรีที่มีความขัดแย้งภายในระบบ ประกอบกับการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบ
เงินตรา ส่งผลให้ข้าราชการและราษฎรกลุ่มหนึ่งเกิดความสำนึกในศักยภาพของตนและสำนึกเชิง
ปัจเจกชน นำไปสู่การปฏิเสธหลักชาตนิยมและการเกิดความสำนึกว่าสามัญชนมีบทบาทในการ
กำหนดวิถีของประวัติศาสตร์ไทย ให้ชาติอันเป็น “ผลรวมของหน่วยย่อย” ดำเนินไปสู่
ความก้าวหน้า อย่างไรก็ตามเนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมเกิดขึ้นในขอบเขต
จำกัดทำให้ข้าราชการและราษฎรเหล่านี้มีสำนึกเชิงปัจเจกไม่สมบูรณ์ ส่งผลให้เกิดความสำนึกใน
มหานุรักษ์ซึ่งไม่จำเป็นต้องมีชาติกำเนิดสูง สำนึกทางประวัติศาสตร์ที่สามัญชนเป็นผู้กำหนดวิถีของ
ประวัติศาสตร์ภายใต้การนำของมหานุรักษ์นี้เป็นพลังทางภูมิปัญญาที่ผลักดันให้ข้าราชการกลุ่มหนึ่ง
กระทำการเปลี่ยนระบอบการปกครองเพื่อที่ตนจะสามารถทำหน้าที่เป็นผู้นำในการกำหนดวิถีของ
ประวัติศาสตร์ไทยให้ดำเนินไปสู่ความก้าวหน้า^{๑๒}

แนวทางที่สอง: รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์กับลักษณะการเผยแพร่ความคิดทางพุทธศาสนา
งานกลุ่มนี้พยายามแสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงของความคิดทางพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในสมัย
สมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยเห็นว่าความสัมพันธ์กับการก่อตัวของรัฐแบบสมัยใหม่ที่รัชกาลที่ ๕
ทรงพยายามสถาปนาขึ้น เป็นการพิจารณาบทบาทของชนชั้นนำสยามผ่านความคิดทางพุทธศาสนา
และมักมีข้อเสนอว่า ความคิดทางพุทธศาสนาที่มีความเปลี่ยนแปลงมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้นเป็นพื้นฐานของการเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชนชั้นนำในเวลาต่อมา อันก่อให้เกิด
กระบวนการก่อตัวหรือปรับตัวทางความคิดเกี่ยวกับรัฐที่ทำให้รัฐนั้นกลายเป็นรัฐแบบใหม่ รากฐาน
ทางความคิดและการเปลี่ยนแปลงที่จะสังเกตเห็นมาจากพื้นฐานการปรับเปลี่ยนความรู้ทางพุทธ
ศาสนา โดยวิธีการทำคำสอนมุ่งเน้นการปฏิบัติและทำความเข้าใจได้ง่าย ซึ่งความรู้ทางพุทธศาสนา
ถูกทำให้แพร่หลายไปพร้อมกับระบบการศึกษา ภายใต้ความรู้ทางพุทธศาสนาแบบข้างต้น ได้ถูก
เน้นให้สำคัญภายใต้ความคิดเบื้องหลังอุดมการณ์ “ชาติ - ศาสนา - พระมหากษัตริย์” อันเป็น
เครื่องมือชี้้นำความประพฤติกองพลเมืองในสังคม^{๑๓}

^{๑๒} เช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์ “ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไทย,” ใน *ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและ
อนุสาวรีย์: ว่าด้วยวัฒนธรรม, รัฐ และรูปการจิตสำนึก*, (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๘): ๑๒๕ - ๑๓๕. อรรถจักร์
สัจจานุรักษ์ และสมเกียรติ วันทะนะ เป็นต้น

^{๑๓} เช่น ภัทรพร ช่างแก้ว เป็นต้น

แนวทางที่สาม: ผลกระทบจากรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีต่อพุทธศาสนาและพระสงฆ์ เป็นการมองว่าพุทธศาสนาในสังคมไทยถูกกระทำจากรัฐซึ่งเป็นผลมาจากการพัฒนาหรือความเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยมุ่งเน้นไปที่จุดเปลี่ยนในสมัยรัชกาลที่ ๑ แต่เป็นการริเริ่มจากบทบาทและกิจกรรมของพระสงฆ์ (เจ้า) คือวชิรญาณภิกขุ อีกทั้งมีน้ำเสียงว่า “พัฒนาการ” ทางพุทธศาสนา ครั้งนี้มีผลรุนแรงกว่าครั้งเสียดกรุงศรีอยุธยา ซึ่งกระบวนการที่เรียกว่า “การปฏิรูปพุทธศาสนา” มีจุดเน้นสำคัญก็เพื่อสนองตอบต่อโลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ที่เน้นความมีเหตุมีผล หรือทำให้คำว่า เป็น “เหตุผลนิยม” ประกอบกับแรงกดดันอีกด้านจากการปะทะกับความรู้แห่งคริสต์ศาสนาและเทคโนโลยีจากตะวันตก

การปฏิรูปศาสนาโดยรัชกาลที่ ๔ และคณะผู้สืบทอดพระราชนิยมทางศาสนาในชื่อที่เรียกว่า “คณะธรรมยุติกนิกาย” ถูกพิจารณาว่าก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในการตีความและเผยแพร่วัฒนธรรม ซึ่งหลักธรรมคำสั่งสอนที่ว่านี้ได้ลดทอนศรัทธาเชื่อ หรือวัฒนธรรมแบบชาวบ้านให้สำคัญน้อยลง แล้วหันไปอธิบายถึงความเป็นไปได้แบบ “เหตุผลนิยม” โดยเฉพาะหลักธรรมที่เน้นประโยชน์และความรู้เชิงประจักษ์ การพิจารณากระบวนการทางศาสนาที่ว่านี้ผูกโยงเข้าความคิดเรื่อง “ชาติ - รัฐ” ที่มุ่งเข้ากำกับ “พุทธศาสนา” นอกจากความเปลี่ยนแปลงทางด้านคำสั่งสอนแล้ว เรื่องของบุคลากรของศาสนาหรือพระสงฆ์ก็ได้รับผลกระทบด้วย โดยการทำให้พระสงฆ์เข้ามาสู่ระบบราชการทั้งวิธีการให้ตำแหน่ง สมณศักดิ์ และการอยู่ภายใต้การศึกษาแบบบังคับ^{๑๔}

ลักษณะข้อเสนอร่วมกันของการอธิบายทางประวัติศาสตร์ข้างต้นก็คือการพิจารณาว่าการกระทำของชนชั้นผู้ปกครองในการสถาปนารัฐนำมาสู่การลดทอนลักษณะทางวัฒนธรรมของราษฎรในชีวิตประจำวันให้ลดทอนน้อยลง อาจกล่าวได้ว่ารัฐที่เปลี่ยนผ่านจากก่อนสมัยใหม่สู่รัฐแบบสมัยใหม่มีกระบวนการทำให้เป็นเหตุผลที่สมาชิกภาพทางสังคมมีความจำเป็นต้อง “พึ่งพิง” อยู่ภายใต้การดูแลของรัฐ โดยเฉพาะต่อการนำพาของพระมหากษัตริย์ ไม่เว้นแม้แต่ความคิดทางพุทธศาสนาซึ่งอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ จนมีคำกล่าวที่ว่ารัฐ (ไทย) ควรปล่อยให้สังคมจัดการดูแลตัวเองบ้าง^{๑๕} หรือถูกกล่าวว่าเป็นสภาพที่ขัดแย้งกันเองของสยามต่อเงื่อนไขการพัฒนาประเทศทาง

^{๑๔} เช่น พระไพศาล วิสาโล, นภนาท อนุพงศ์พัฒน์, ศรีสุพร ช่วงสกุล, กิรินทร์น์ สิบมันต์ เป็นต้น

^{๑๕} ข้อเรียกร้องลักษณะดังกล่าวสามารถพิจารณาได้จากตัวอย่างข้อเขียนที่ตรงที่สุดจำนวนหนึ่งเป็นของ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สู่ประวัติศาสตร์ประชาชนไทย,” *ศิลปวัฒนธรรม* ๕, ๓ (มกราคม, ๒๕๓๐): ๔๒ - ๖๐. แม้ว่างานเขียนชิ้นนี้จะไม่ใช่ “งานวิจัย” ที่สำคัญหากเปรียบเทียบกับงานของนิธีก่อนหน้า โดยเฉพาะงานรวมบทความในหนังสือ “ปากไก่และใบเรือ” ที่มีเจตนาชี้ให้เห็นภาพในชีวิตประจำวันของ “ไพร่” แต่บทความ “สู่ประวัติศาสตร์ประชาชนไทย” เป็นการประกาศเจตนารมณ์ซึ่งสะท้อนความเชื่อของนิธิตั้งแต่ครั้งหนึ่ง อีกทั้ง

กายภาพ ประเด็นนี้ถูกทำให้เข้าใจว่ารัฐแบบสมัยใหม่ที่กระทำโดยเจ้าสยามไม่ใช่การนำพาไปซึ่งรัฐประชาชาติ หรือกระทั่งไม่ได้นำผลมาแห่งกระบวนการพัฒนาประเทศที่แท้จริง หากแต่เป็นไปเพื่อยังผลประโยชน์เพื่อรักษาและขยายอำนาจทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจของชนชั้นผู้ปกครอง^{๑๖} กระนั้นยังสามารถเข้าใจได้ว่าภาวะความเป็นสังคมสมัยใหม่ของสยามมีลักษณะเฉพาะหรือมีวิถีทางเลือก (alternative modernities) ของตนเองในภาวะการณ์ของกระแสลัทธิอาณานิคม^{๑๗} ซึ่งการดำเนินบทบาทและนโยบายของชนชั้นนำสยามส่งผลทำให้การเสริมสร้างอำนาจมีเหนือภาวะความเป็น “ชาติ” ที่มีต่อดินแดนและความคิดเกี่ยวกับรัฐ อันถูกมองว่าเป็นการสร้างอาณานิคมภายในรัฐโดยเจ้าสยามในการ “แข่งขัน” กับการเข้าครอบงำจากลัทธิอาณานิคมภายนอก

วัตถุประสงค์การศึกษา

๑. ศึกษาถึงอุดมการณ์รัฐที่สถาปนาในช่วงการเปลี่ยนผ่านการเป็นรัฐสมัยใหม่
๒. ศึกษาถึงบทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในการร่วมสถาปนาอุดมการณ์รัฐสยามสมัยใหม่

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ทำให้ทราบถึงอุดมการณ์รัฐที่สถาปนาในช่วงการเปลี่ยนผ่านการเป็นรัฐสมัยใหม่
๒. ทำให้ทราบถึงบทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในการร่วมสถาปนาอุดมการณ์รัฐสยามสมัยใหม่

ยังวางโครงเรื่องทางประวัติศาสตร์ที่มีไพร่เป็นแกนกลางแทนที่กรอบโครงเรื่องแบบเดิม ซึ่งให้ความสำคัญต่อชนชั้นนำทางสังคม และเป็น “การปิดขบวน” ข้อเสนอทางงานเขียนที่เป็น “วิชาการ” ของนิธิ ทว่าความเชื่อดังกล่าวยังคงอยู่โดยสอดแทรกในรูปของบทความหนังสือพิมพ์และปาฐกถาตามวงเสวนาวาระต่างๆ อยู่เสมอ

^{๑๖}เบนดิกท์ อาร์. โอ จี. แอนเดอร์สัน, “ศึกษารัฐไทย: วิชาภษาไทยศึกษา,” : ๑๐๕ – ๑๒๐.

^{๑๗}Tamara Loos, *Subject Siam: Family, Law, and Modernity in Thailand* (Cornell and London: Cornell University Press, 2006), pp. 18 – 24; Maurizio Peleggi, *Lords of Things: The Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2002), pp. 11 – 16. อย่างไรก็ตามถึงที่สุดแล้วการมองปัญหาลักษณะดังกล่าวในมุมมองแบบหลังอาณานิคมอันเป็นกระแส “ล่าสุด” ก็มีปัญหาในตัวเอง ซึ่งไม่สามารถหลีกเลี่ยงวิธีการนำ “ตัวตน” ของไปตัดสินเหตุการณ์ในอดีตได้

สมมติฐาน

ในช่วงการเปลี่ยนผ่านสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงมีบทบาทในการร่วมสถาปนาอุดมการณ์รัฐสยามแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์แล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังทรงเป็นชนชั้นนำของสยามในช่วงดังกล่าวอีกพระองค์หนึ่งที่ทรงมีบทบาทสำคัญในการร่วมสร้างอุดมการณ์แห่งรัฐ ดังปรากฏในงานพระนิพนธ์และบทบาทของพระองค์ซึ่งทรงดำรงฐานะเป็นประมุขของคณะสงฆ์สยาม

วิธีการศึกษา

ใช้การบรรยายความบนพื้นฐานแห่งเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ทั้งนี้เป็นการตั้งอยู่บนวิธีวิทยาทางประวัติศาสตร์ อาศัยข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นยังไม่ได้ตีพิมพ์และที่ตีพิมพ์แล้ว ถึงพิมพ์ทางการ เช่น ราชกิจจานุเบกษา ธรรมจักร วชิรญาณ แลกเปลี่ยนคณะสงฆ์ ฯลฯ รวมทั้งหนังสือบทความ งานวิจัย เป็นต้น (ดังปรากฏรายละเอียดในบรรณานุกรม) โดยมีเงื่อนไขของการศึกษาในที่นี้ว่าการสะกดคำจะคงไว้ตามเอกสารที่เป็นหลักฐานร่วมสมัย

อย่างไรก็ดี ควรกล่าวด้วยว่าจากลักษณะประเภทของหลักฐานเฉพาะที่เป็นงานพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่เป็นภาษาไทยสามารถจัดแบ่งได้อย่างคร่าวๆ ได้ดังนี้^{๑๑}

๑. ประเภทแบบเรียน เช่น นวโกวาท วินัยมุข เล่ม ๑, ๒, ๓ ธรรมวิภาค ธรรมวิจารณ์ พุทธประวัติ เล่ม ๑ และ ๒ พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑ พระมงคลวิเสศกถา หัวใจสมถกัมมัฏฐาน วิปัสสนากถา บาลีไวยากรณ์ ฯลฯ

๒. ประเภทพระธรรมเทศนา เช่น พระมงคลวิเสศกถา พระกถาอนุโมทนา ทศพิชราชธรรมจรรยาทีกถา ฯลฯ

๓. ประเภทพระโอวาทและธรรมกถา เช่น พระคำรัสที่ทรงให้ไว้แก่เจ้าคณะหัวเมืองขณะที่เสด็จตรวจราชการตามหัวเมืองต่างๆ ฯลฯ

^{๑๑}โปรดดูงานพระนิพนธ์ต่างๆ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ในส่วนของภาคผนวกและบรรณานุกรม

๔. ประเภทสหราชอาณาจักร เป็นการเทศนาโดยนำเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นมาประยุกต์ให้เข้ากับเนื้อหาธรรมะที่จะทรงแสดง

๕. ประเภทธรรมคดีและเบ็ดเตล็ด เช่น มานุษยวิทยา นิทานสุภาษิต เป็นต้น

๖. ประเภทที่เกี่ยวกับการศึกษา เช่น พระมติต่างๆ ในการจัดการศึกษาของกษัตริย์
คำแนะนำเรื่องการจัดการ โรงเรียนตามวัด เป็นต้น

๗. ประเภทเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ เช่น โคลงกลิต คำถวายพระพร ฯลฯ

๘. ประเภทประวัติศาสตร์และโบราณคดี เช่น พงสาวดารสยาม ตำนานประเทศไทย หมายเหตุพระราชพงสาวดารกรุงเก่า หัวข้อในพงสาวดารกรุงเก่า มหาวงศ์สังเขป ฯลฯ

๙. ประเภทอักษรศาสตร์ เช่น แวนอังกฤษ พระนิพนธ์ข้างลงในหนังสือ Court ข้าราชการ เป็นต้น

๑๐. ประเภทเกี่ยวกับคณะสงฆ์ เช่น แกลงการณ์คณะสงฆ์ก่อนหน้าพระราชบัญญัติลักษณะปกครองสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ดวงตราตำแหน่งคณะสงฆ์

ทั้งนี้ได้อาศัยแหล่งข้อมูลในการค้นคว้า ดังนี้

- สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
- หอสมุดแห่งชาติ ห้องหนังสือหายาก ๓๑๓ ห้องหลวงวิจิตรวาทการ และห้องไมโครฟิล์ม
- จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สถาบันวิทยบริการ ห้องหนังสือหายาก หนังสือของกรมพระจันทบุรีนฤนาถ และหนังสือของกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ศูนย์เอกสารแห่งประเทศไทย ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ ห้องสมุดคณะรัฐศาสตร์ และห้องสมุดคณะครุศาสตร์
- มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร สำนักหอสมุดกลาง และห้องสมุดจจร สุขพานิช
- มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หอสมุดปรีดี พนมยงค์ ห้องสมุดดิเรก ชัยนาม
- มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ สำนักหอสมุดกลาง
- หอสมุดดำรงราชานุภาพ
- หอสมุดมหามกุฏราชวิทยาลัย

ขอบเขตในการศึกษา

มุ่งเน้นศึกษาวิเคราะห์ถึงอุดมการณ์ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทรงมีเกี่ยวกับรัฐสยามสมัยใหม่ โดยศึกษาจากบทบาทที่เป็นพระกรณียกิจในพระองค์ และจาก

งานพระนิพนธ์ที่ได้ทรงนิพนธ์ตลอดพระชนมายุ ทั้งนี้เป็นการใช้หลักฐาน และเอกสารในพระองค์
ที่เป็นภาษาไทยเป็นสำคัญ